

БӨЛІМ: БАЛАБАҚША

Қиын мінез-құлық: агрессия, қырсықтық, жылау — тәрбиешіге арналған әрекет алгоритмі

ЖАРИЯЛАНДЫ
16.01.2026

ТІРЕК СӨЗДЕР

bilimger, агрессия, деэскалация, жылау ұстамасы, қиын мінез-құлық, қырсықтық, мектепке дейінгі тәрбие, өзін-өзі реттеу, позитивті қолдау

СІЛТЕМЕ

<https://bilimger.kz/186716/>

Кемелбаева Динара Кизатбековна

Тәрбиеші

АННОТАЦИЯ.

Мақалада мектепке дейінгі ұйымдағы балаларда жиі байқалатын қиын мінез-құлық түрлері - агрессия, қырсықтық және жылау ұстамаларының педагогикалық-психологиялық негіздері талданып, тәрбиешіге арналған ықшам әрі бірізді әрекет алгоритмі ұсынылады. Алгоритмнің өзегі - мінез-құлықты жазалауға емес, оның себептері мен функциясын түсінуге сүйене отырып, қауіпсіз орта құру, жедел деэскалация жүргізу және эпизодтан кейін әлеуметтік-эмоциялық дағдыларды үйретіп, нәтижені бекіту. Ұсыныстар топ қауіпсіздігін сақтауға, баланың абыройын қорғауға және ата-анамен серіктестікті нығайтуға бағытталған.

Кілт сөздер: мектепке дейінгі тәрбие, қиын мінез-құлық, агрессия, қырсықтық, жылау ұстамасы, өзін-өзі реттеу, деэскалация, позитивті қолдау.

Кіріспе. Мектепке дейінгі кезеңде бала эмоцияны тану, оны сөзбен білдіру, импульсті тежеу, кезек күту және ортақ ережеге бағыну дағдыларын біртіндеп меңгереді. Осы қабілеттер толық орнықпаған жағдайда топтық ортада жанжал, қарсыласу, жылау немесе итеру сияқты эпизодтардың туындауы ықтимал. Алайда эпизодтар жиілеп, қауіп төндірсе немесе оқу-тәрбие процесін тұрақты бұзса, тәрбиеші нақты алгоритмге сүйеніп әрекет етуі керек: алдымен қауіпсіздікті қамтамасыз ету, кейін эпизодты тыныштандыру, соңында баламалы дағдыларды үйретіп, алдын алу шараларын күшейту.

ҚИЫН МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫҢ СЕБЕПТЕРІ МЕН ЕРТЕ БАЙҚАУ КӨРСЕТКІШТЕРІ.

Агрессия, қырсықтық және жылау ұстамалары көбіне қажеттіліктің қанағаттанбауы (назар, ойыншық, қозғалыс, тынығу), тілдік құралдың жеткіліксіздігі, шаршау мен аштық, сенсорлық шамадан тыс жүктеме (шу, тығыздық), сондай-ақ ересектер талаптарының тұрақсыздығы жағдайында күшейеді; сондықтан тәрбиеші мінез-құлықты «жамандық» ретінде емес, сигнал ретінде түсіндіре отырып, оның функциясын анықтауға міндетті. Практикада бұл «дейін-кезінде-кейін» бақылау логикасымен іске асады: эпизод алдында не болды (триггер), эпизод кезінде бала не істеді (нақты әрекет), эпизодтан кейін ересек пен орта қалай жауап берді (салдар). Ерте көрсеткіштер ретінде «дене белгісімен қызу» (дауыс көтерілуі, бет қызаруы, қимылдың жылдамдауы), өтінішін сөзбен емес күшпен білдіруге ұмтылу, өтпелі сәттерде (ойыннан сабаққа ауысу, серуеннен бөлмеге кіру) қарсылықтың артуы және нақты бір жағдайларда тұрақты қайталану маңызды диагностикалық мәнге ие. Мұндай деректер тәрбиешіге алдын алу стратегиясын дәл құруға көмектеседі: режимді тұрақтандыру, ауысуларды алдын ала ескерту, таңдау беру, тілдік тіректер мен эмоция сөздігін жүйелі дамыту.

АГРЕССИЯ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ЖЕДЕЛ ӘРЕКЕТ АЛГОРИТМІ ЖӘНЕ ҚАУІПСІЗДІК.

Агрессия байқалған сәтте тәрбиеші эмоцияға ермей, бірінші кезекте физикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етеді: басқа балаларды қауіпсіз қашықтыққа бағыттайды, қауіпті заттарды алып тастайды, кеңістікті ашып, қажет болса әріптесін көмекке шақырады, өйткені қауіп кезінде ұзақ түсіндіру тәуекелді арттырады. Екінші қадам – әрекетті тоқтату және шекараны қысқа әрі нақты белгілеу: тыныш үнмен «ұруға болмайды, мен тоқтатамын» деп айтып, баланың қолын жұмсақ ұстап немесе аралыққа тұрып, зиян келтіру мүмкіндігін үзу; бұл жерде негізгі талап – дауысты көтермеу, қорқытпау, бірақ шекараны «бірден және бірдей» сақтау. Үшінші қадам – деэскалация: баланың назарын қауіпсіз әрекетке бұрып, қысқа таңдаумен балама ұсыну («қатты ашулансаң, жастықты қысып көр», «мына жерге келіп тыныс алайық») және эмоцияны атау арқылы балаға өз күйін түсіндіру («сен қазір ашуландың»). Төртінші қадам – эпизодтан кейін қалпына келтіру және оқыту: бала тынышталған соң ғана қысқа талқылау жүргізіп, «не болды – келесіде қалай істейміз» деген үлгімен қауіпсіз балама мінез-құлықты қайта жаттықтыру, қажет болса «қалпына келтіру әрекетін» орындау (ренжіткен балаға кешірім сұрау, сынған затты жинауға көмектесу) және оқиғаны қысқа түрде тіркеу; бұл тәсіл агрессианы «жаза арқылы басу» емес, әлеуметтік жауапкершілік пен өзін-өзі бақылауды қалыптастыруға қызмет етеді.

ҚЫРСЫҚТЫҚ ПЕН ҚАРСЫЛЫҚТЫ БАСҚАРУДАҒЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТАКТИКА.

Қырсықтық көбіне дербестікке ұмтылудың жас ерекшелік көрінісі болғандықтан, тәрбиеші оны күш сынасуға айналдырмай, құрылым, болжамдылық және таңдаумен реттеуі қажет. Алгоритмнің негізі – талаптың анықтығы: ереже қысқа, бір мағыналы, алдын ала айтылған және тұрақты қолданылғанда ғана бала шекараны түсінеді; сондықтан тәрбиеші «қазір тыңда» деген жалпы талаптың орнына нақты әрекетті атайды және уақыт шегін көрсетеді. Қарсылық басталғанда педагог «шектеулі таңдау» береді («қазір кітап бұрышына өзің барасың ба, әлде менімен бірге барасың ба»), өйткені таңдау балаға бақылау сезімін береді және қақтығысты төмендетеді. Өтпелі сәттерде алдын ала ескерту (2-3 минут бұрын хабарлау), көрнекі күн тәртібін пайдалану, «бірінші-кейін» қағидасымен мотивация құру (алдымен міндет, кейін қызықты әрекет) және табысты мінез-құлықты бірден позитивті бекіту (нақты мақтау, символдық қолдау) тиімді нәтиже береді. Егер бала қасарысып орындаудан бас тартса, тәрбиеші эмоцияға ермей, талапты қысқа қайталап, табиғи салдарды қолданады: мысалы, киінуден бас тартса – серуенге кеш шығады, бірақ бұл салдар қорлау немесе қорқытуға емес, шынайы логикаға сүйенуі керек. Осылайша қырсықтық «тәрбиешімен күрес» емес, баланың дербестігін әлеуметтік нормамен үйлестіруге бағытталған оқыту жағдайына айналады.

ЖЫЛАУ ҰСТАМАЛАРЫ КЕЗІНДЕГІ КО-РЕГУЛЯЦИЯ ЖӘНЕ КЕЙІНГІ ПРОФИЛАКТИКА.

Жылау ұстамасы – баланың эмоциялық жүйесі шамадан тыс жүктелгенін білдіретін сигнал, сондықтан тәрбиеші алдымен өз тынысын және дауыс ырғағын баяулатып, балаға «қауіпсіздік сигналы» болатын ко-регуляцияны іске қосады. Алгоритм бойынша педагог баланы ұялтпай, «жылама» деп тыймай, тыныш аймаққа жақындатып, қысқа фразалармен сезімді мойындайды («саған қазір қиын», «ренжідің»), әрі талапты көбейтпей, эпизодтың «өршуін» тоқтататын қарапайым әрекеттерді ұсынады: су беру, тыныс алуды бірге санау, қысқа қозғалыс (қысу, созылу), сенсорлық тыныштандыру (жұмсақ ойыншық, тыныш бұрыш). Егер бала қауіп төндірмесе, тәрбиеші тым көп сұрақ қоймай, эмоционалдық «толқынның» басылғанын күтеді; ал басқа балалардың назарын басқа әрекетке ауыстыру арқылы эпизодтың әлеуметтік күшеюін азайтады. Бала тынышталған соң ғана «эмоция-қажеттілік-өтініш» тізбегін үйрету маңызды: «ренжідім – маған тынығу керек – мен үзіліс сұраймын» сияқты қысқа үлгілерді қайталап, келесіде қолдануға жаттықтыру. Профилактика ретінде режимнің тұрақтылығы, ауысуларды алдын ала белгілеу, ұйқы мен қозғалыс балансы, эмоция сөздігін күнделікті ойындар арқылы кеңейту және ата-анамен ортақ тәсілді келісу (үй мен балабақшадағы талап бірізді болуы) жылау ұстамаларының жиілігін төмендетеді.

ҚОРЫТЫНДЫ.

Қиын мінез-құлыққа кәсіби жауап беру – қауіпсіздік, қысқа шекара, деэскалация және кейінгі дағды үйрету тізбегін жүйелі орындау. Агрессияда қауіпсіздік пен қалпына келтіру, қырсықтықта құрылым мен таңдау, жылауда ко-регуляция мен профилактика басым болуы тиіс. Тәрбиешінің негізгі міндеті – баланы «тәртібі нашар» деп таңбалау емес, оның дағды тапшылығын толықтыру: сезімді атау, сөзбен өтініш айту, келісу, үзіліс сұрау және қауіпсіз балама әрекетті таңдауға үйрету. Осы қағидалар тұрақты қолданылғанда, қиын мінез-құлық эпизодтары тәрбиелік ресурсқа айналып, балада өзін-өзі реттеу мен әлеуметтік жауапкершілік дағдылары орнығады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрінің 2022 жылғы 3 тамыздағы № 348 бұйрығы. «Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты». <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2200029031>
2. «Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың үлгілік оқу бағдарламасын іске асыру бойынша Нұсқаулық» (IRRD, 2022). https://irrd.kz/sites/irrd.kz/uploads/docs/2022/12/rukovodstvo_kz_131222.pdf
3. «Мектепке дейінгі жастағы балаларда агрессиялық мінез-құлықтың психологиялық ерекшеліктері» (Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ репозиторийі). <https://repository.enu.kz/handle/enu/3001>
4. Айқынбаева Г.Қ. Баланың еркелік, қиқарлық, қырсықтық және агрессивті мінез-құлық көріністері (ғылыми жұмыс, 2012). <https://dspace.kspi.kz/bitstreams/d5d2dfe1-75d4-4513-a53f-e4b7507d5f5f/download>
5. Бапаева А. Даму психологиясы: оқу құралы (электронды нұсқа). https://rmebrk.kz/bilim/association/bapaeva_damu_psihol.pdf
6. Бала психологиясы (мектепке дейінгі шақ): оқу-әдістемелік материал. https://pedfac.wku.edu.kz/images/dowkolnoe/ucheb_d/2/bala_psiho4.pdf
7. Еркебаева С.Ж. «Заманауи мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту» контексіндегі педагог даярлау мәселелері (диссертациялық жұмыс, 2022). <https://kaznpu.kz/docs/docs/Erkebaeva%20Saule%20Jomartovna%20disssss.pdf>
8. National Association for the Education of Young Children (NAEYC). *Guidance and Challenging Behaviors (resource collection)*. <https://www.naeyc.org/resources/topics/guidance-and-challenging-behaviors>